

Prilog poznavanju iredente prema Dalmaciji do 1914. godine

UDK 327.35(45:497.13DALMACIJA)»18/19«

Međuakademijski odbor za historiju kolonizacije jugoslavenskih zemalja je još 1971. god. obvezao autora ovog priloga da u sklopu toga projekta obradi temu »Pretenzije Italije na Dalmaciju u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća«. Međutim, iako se posao na obradi problema počeo razvijati, ipak se navedeni Odbor s vremenom prestao zanimati za planirani rad. Kako je pak u međuvremenu bio objavljen stanoviti posao na prikupljanju i evidentiranju arhivske građe i članaka iz tiska o ovoj temi, to smatram potrebnim ovdje iznijeti sakupljene podatke kao građu onima koji će se uhvatiti jednom u koštac s ovim problemom, kako izvršen posao ne bi bio sasvim uzaludan. To tim prije što je heuristika urodila tek djelomičnim rezultatom, na osnovi kojeg onda nije moguće donositi pravovaljane zaključke i uopćavanja.

Ovdje će biti zapravo iznesena neka reagiranja dalmatinskih »italianissima« u prilog iredente, reagiranja narodnjaka na djelovanje talijanskih iredentista, te na kraju dati nekoliko vijesti o sakupljenoj literaturi o ovom problemu.

I

Pogrešno je mišljenje nekih talijanskih pisaca da se iredentizam prema Dalmaciji javio tek poslije 1866. godine, odnosno poslije bitke pod Visom. Naime, njeni korijeni sežu daleko dublje, u sam početak 19. stoljeća, kad se počelo govoriti na Apeninu o negdašnjoj veličini Rimskog carstva i potrebi njegove obnove od strane Italije. Jasno, u dotične planove je ulazila i čitava istočna obala Jadrana, kao objekt imperijalističkih težnji prekojadranskog susjeda. Tako se znade da je Dalmacija još 1848. bila predmetom talijanskih službenih i neslužbenih pretenzija,¹ te zatim 1858. godine,² da bi to pitanje bilo najaktualnije 1860. god., kada se pomišljalo i na Garibaldijevu ekspediciju u Dalmaciju.³ Sličnih planova je bilo ratne 1866. godine,⁴ ali je neuspjeh talijanske ratne mornarice pod Visom donekle utupio tu aktivnost.

Dakako, i u Dalmaciji je bilo onih kojima je ta misao bila zvijezda vodilja u životu. To su bili ovdašnji talijanaši, autonomaši, koji su sebe smatrali velikim Talijanima — »italianissimima«. Spomenut ćemo nekoliko njihovih akcija koje su manifestirale zapravo njihova iredentistička stremljenja. Tako je na poticaj konzularnog agenta Italije u Šibeniku — Giovannija Fontana — 23. ožujka 1874. god. tamo proslavljena 25. obljetnica stupanja na prijestolje kralja Vittorija Emmanuela. U službenim novinama Kraljevine Italije, koje su izlazile u Mlecima,⁵ taj je akt okvalificiran kao proslava jubileja u čitavoj Dalmaciji, što dakako, nije bila istina, kako su to

potvrdile i austrijske vlasti malo zatim.⁶ Zacijelo je slično bilo učinjeno i u Zadru, gdje je postojala brojna kolonija Talijana, a gdje je Italiju zastupao konzul Petar Bratanić; međutim, o tome nismo pronašli ni arhivsku ni novinsku vijest.

Autonomaški je tisak stalno podgrijavao talijanske pretenzije na ovu našu pokrajinu. Dovoljno je, recimo, spomenuti da je **II Dalmata** pisao kako će Dalmacija ostati talijanska,⁷ a splitski »L'Avvenire« da »in Dalmazia, dove la lingua di Tommaseo ha non solo dirritti di cittadinanza, ma di primogenitura«. ⁸ Prema tvrdnjama splitskog **Naroda** su autonomaški listovi u pokrajini zapravo vjernici iredente u Dalmaciji.⁹ Najbolje to potvrđuje sam **Dalmata** kada piše da je u »neredima« koje su u Šibeniku u ožujku 1887. god. izazvali tamošnji autonomaši isti pored ostalih provokativnih parola uzvikivali i onu »Viva Italia!«. ¹⁰ Splitska **Difesa** je pak tada Hrvate u Dalmaciji smatrala ovdje strancima i isticala talijanstvo čitave pokrajine.¹¹ Ona je pak išla tako daleko da je tvrdila da je primorska Dalmacija više mletačka negoli su to Brescia ili Cremona.¹² Nakon povratka talijanskih turista koji su u ljeto 1887. posjetili Dalmaciju rimski je **II Dirritto** pisao kako su ovi bili »fra i fratelli dalle provincie irredente« i obećavao talijanskoj javnosti da će »rivendicare... la marina italiana«, ¹³ aludirajući očito na poraz talijanske flote pod Visom.

Kasnije, na razmeđu 19. i 20. stoljeća je primat u iredentističkoj kampanji od **Dalmate** preuzeo organ talijanske demokratske stranke u Zadru **II Risorgimento**. Da je tome uistinu bilo tako navest ćemo samo nekoliko zanimljivih i indikativnih zrnaca. Tako je krajem 1900. pisao kako Hrvati na svaki način nastoje naškoditi Talijanima u Dalmaciji, namjeravaju uništiti svako sjećanje koje govori o talijanstvu pokrajine kroz stoljeća.¹⁴ Kasnije je ovaj list na sebe svraćao pozornost austrijske cenzure vrlo često upravo zbog svojih iredentističkih istupa. Kroz svoju tvrdnju o ugroženosti talijanstva Dalmacije od strane Hrvata, on je isticao da: »Gli Italiani in Dalmazia ci sono e ci restano«, ¹⁵ odgajajući čitaoca, zna se koje, na primjerima podviga iz talijanske povijesti. U svojim tadašnjim napisima on još više okreće svoju oštricu protiv dalmatinskih Hrvata, ali isto tako napada i politiku Austro-Ugarske u vezi s Italijom, odnosno njenim odnosom prema svojim podanicima talijanske narodnosti. Naravno, austrijske vlasti nisu uvijek ostajale ravnodušne prema takvim vijestima, nego su zbog takvog pisanja znale zaplijeniti čitav list.¹⁶ I ne samo to. Austrijska vlast je postala stroža prema onima koji su se pred prvi svjetski rat javno izjašnjavali za talijanskog kralja, a pro-

tiv Monarhije; dapače, nekima od takvih se sudilo u Zadru 1911. godine. Takve mjere su samo donekle kočile iredentističke istupe dalmatinskih iredentista.

Nadalje, tendencije talijanaša u Splitu su krajem XIX st. bile kao neki antipod ovdašnjim starčevićcima, kako je to pisao **Dalmata**, dok je splitski **Narod** tada pisao da su u Zadru Talijani rado dočekivani, za razliku od Hrvata.¹⁸ Dakako, jer je ovaj grad ostao bastionom talijanstva u Dalmaciji sve do prvog svjetskog rata. Potrebno je reći i to da su splitski talijanaši po gradu znali vijoriti i izlagati talijansku zastavu koja inače u Austriji nije bila dozvoljena.¹⁹ To pokazuje veliku snagu talijanaša i poslije potpadanja tamošnje općine u narodnjačke ruke.

II

Kakav je stav prema ovom problemu tada imala službena i neslužbena Italija možemo pratiti djelomično tek od kraja prošlog stoljeća, budući da nismo bili u mogućnosti konzultirati starije izvore, arhivske i i novinske. Poznato je pak iz literature da je talijanski iredentizam prema Dalmaciji bio snažan, o čemu nedovoljno svjedoče uvodne napomene.

Naši pak izvori pružaju samo nešto malo podataka u tom pogledu. Tako je talijanski vladin tisak krajem 1890. god. donio vijest da Austro-Ugarska više ne drži u svom krilu talijanske pokrajine,²⁰ misleći pri tome na Lombardiju i Trento, što je značilo prividnu pomirljivost talijanske vlade sa postojećim stanjem granica. K tome, međusobne ugovorne obveze su je uvelike kočile u davanju otvorenijih izjava. Na drugoj strani se Austro-Ugarska monarhija bojala i samo spomena imena Garibaldi, koje se inače spominjalo po društvima, te pisanja časopisa »Antologia italiana«, pa je zato bila vrlo oprezna i podzriva u pogledu unošenja takve periodike na njeno tle.²¹

Djelatnost iredentista Italije je često predmet austrijske policijske paske, pozornosti, te ova o svemu iole značajnome dojavljuje dalmatinskoj vladi kako bi se ova znala postaviti u određenoj situaciji. Tako su u svibnju 1892. iredentisti u Rimu ili Trstu debatirali o »nespašenim zemljama«, što je odmah policiji bilo poznato. Tamo je navodno sudjelovao i bivši zadarski tiskar Giuseppe Dalben, koji je 1881. god. napustio Dalmaciju. Nešto kasnije je sekcija društva »Circolo di Garibaldi« iz Trsta organizirala kongres iredentista u Genovi, na kojem su trebali biti i neki predstavnici Zadra i Splita;²² nismo uspjeli doznati o kojim se osobama tu radilo. Zacijelo je svoju privolu za taj sastanak dala i talijanska vlada, kako je to tvrdio Taafe. Treba kazati da su splitski talijanaši prigodom obljetnice konstituiranja kraljevine Italije odlazili na izlete, usput pravili i neredne izazivajući Hrvate povicima »Evviva Italia« i drugim parolama.²³ Nadalje, »italianissimmi« u Silbi su prilikom papinog jubileja na mjesnoj školi ispisivali »Viva Papa RE«, zbog čega je dalmatinska vlada obavljala stanovitu istragu smatrajući da se iza

toga kriju iredentističke primisli.²⁴ Vraćajući se kući iz Coma, početkom rujna 1911. gdje su bili na regati, članovi ondašnjeg zadarskog veslačkog društva »Diadora« uzvikivali su: »Elvira Zara italiana«, što su austrijske vlasti zabilježile kao velik eksces.²⁵ Slijedeće godine su beršaljeri u Zadru slavili svoju 40-obljetnicu postojanja, kojom prilikom su naglašavali da je pet talijanskih pokrajina »sogetto all' Austria«,²⁶ pa su time na sebe navukli bijes pokrajinske vlasti.

Najprikladniji način propagande iredentista bila su razna društva u Dalmaciji. Spominjemo tako da su društva »Pro Patria«, rastrkana po pokrajini, bila zapravo gnijezda iredentizma; pod krinkom unapređenja talijanskog jezika i književnosti ona su djelovala krajnje politički, odnosno iredentistički, kako su to zapazili i suvremenici.²⁷ Sličnu funkciju je obavljalo udruženje »Lega Nazionale«, koje je zapravo bilo branitelj talijanstva u pokrajini.²⁸ Spomenuli smo samo dva najeklatantnija primjera, ali ih je bilo još mnogo.

Bilo je pak i u Italiji mnogo udruženja kojima je svrha bila propagiranje talijanstva u »nespašenim pokrajinama«, pa tako i Dalmaciji. Spomenut ćemo ovdje samo neka od istih. Znade se da je u Genovi djelovao »Circolo Garibaldi«, koje je 1892. počelo izdavati vlastiti list pod imenom »L' Ecco degli irredentisti«,²⁹ čije ime govori samo za sebe. U Rimu je početkom 1893. osnovana »Assoziacione fra gli Italiani d' altro confine«,³⁰ čija je zadaća opet bila da djeluje u tom smislu, vatrena agitacija za priključenje »nespašenih« pokrajina Italiji. Jednako su agitatorski djelovali i kongresi talijanskih iredentista, koji su bili organizirani po raznim gradovima. Tako je, recimo, u prosincu 1910. jedan takav kongres održan u Firenci, gdje je poznati iredentist Scipio Sighele (umro 1913) među ostalim rekao: »Le province italiane dell' Austria sono una proprietà italiana in usufrutto di stranieri. L' Italia deve badare che questo patrimonio nazionale non venga sperperato.«³¹ Naročito aktivno je bilo društvo »Trento-Trieste«, koje je pored ostalog, u jesen 1910. god. u Torinu priredilo izložbu narodnih i iredentističkih fotografija,³² naravno, u propagandne svrhe svoje ideje.

Premda je zadarski **II Dalmata** tada pisao da su Talijani u Dalmaciji izvan zakona,³³ ipak je upravo početkom našeg stoljeća njihova aktivnost ovamo bila najveća. Tako je u Starom Gradu na Hvaru društvo »Unione dalmata«, netom osnovano, u svojim prostorijama postavilo slike protaustrijskog karaktera (Solferino i sl). Tu su se, prema anonimnom denuncijantu, početkom 1909. god. »širile same antidinastičke iredentističke ideje«, te uzvikivale parole »Evviva l' Italia«, »Evviva Città Vecchia italiana« i slično, što je bilo itekako primjetno. Nadalje, u tamošnjem kazinu su zidovi bili okićeni grbom talijanskih pokrajina, te slikama kralja i kraljice Italije, a često su se pjevale talijanske rodoljubne i iredentističke pjesme. Upravo zato denuncijant predlaže raspust ovih svih korporacija, jer da za svoju aktivnost, navodno, one »primaju novaca iz Italije«. Isto

tako ovaj tvrdi da su one »tek jedinica velike iredentističke organizacije na austrijskim obalama«.34 Lega je uspjela uspostaviti svoju školu u Korčuli, pa je 1912. god. na području tamošnjeg kotara iredentizam egzistirao jedino u tom gradu. Naime, tamo je bilo onih osoba koje su agitirale za Italiju, čitala se »La Grande Italia«, pa su ih austrijske vlasti stoga držale pod okom36. U Sinju je pak navodno još 1907. god. neki Pietro Foscari djelovao kao iredentistički agitator,37 ali o tome nisu poznate druge pojedinosti, pa ta vijest djeluje kao čista insinucija. Iredentističke ideje su gajili i iskazivali članovi društva »Lega nazionale« u Splitu i Trogiru, te gimnastička društva u tim gradovima, napose u godinama prije prvog svjetskog rata.38 Tako su članovi društva »Veloce club Zaratino« znali pjevati pjesme o Garibaldiju i uzvikivati parole »Živio kralj Savoje« i tome slično.39 Prilikom raspusta društva »Associazione Ginastica« u Zadru pronađena je jedna politička alegorija nacrtana na pergamenti: to je bila okrunjena žena — zaci-jelo Italija — s amblemima, koju čuva talijanski vojnik, a nasuprot njemu stoji zaderski bersagljer u odori i privodi dotičnu ženu dalmatinskom težaku, pokazujući rukom na nju. Težak u ruci drži dalmatinski stijeg s tri leopardove glave. Preko slike žene stoji natpis »Programma«.40 Nadalje, članovi talijanskog društva »Forza e coraggio« u Dubrovniku su 6. pros. 1910. izvršili protalijansku manifestaciju, vičući kroz grad: »Evviva l'Italia«, »Evviva il rè italiano« i drugo,41 čime su se uvelike zamjerili tamošnjoj vlasti.

Društvo »Dante Alighieri« u Rimu je uspijevalo pronaći članova i u Dalmaciji, napose početkom 20. st; gotovo su ovi svi bili iredentisti, među kojima je bilo i dosta žena.42 Tada je, naime, to društvo bilo jako zainteresirano za sakupljanje novih članova. No još je 1901. god. Ljubomir Talpo iz Zadra, prigodom kongresa ovog društva u Veroni pozdravio skup slijedećim telegramom: »Augurando vostri conchiusi opportuno novella forza nostra causa, mandando fraterno saluto da questa terra anche italiana — Studenti accademici della Dalmazia«.43 Nadalje, sastanku toga društva u Peruggi je navodno trebao prisustvovati 1910. god. i netko iz Dalmacije, po svoj prilici Ercolano Salvi, predsjednik »Lega nazionale« u Splitu, koji je u to vrijeme putovao u Grac i Beč.44 Nije poznato da li je on tamo zaista i bio.

Pored novina, knjiga i skupova, brošure su bile također jako oružje talijanskih iredentista. Nije moguće ovdje prezentirati sve takve aktivnosti, nego ćemo se ograničiti na one za koje smo u radu saznali, odnosno na one koje su tiskane pred sam prvi svjetski rat. Tako je 1909. god. publicist iz Rima, Giuseppe Gentilizza, tiskao brošuru »Il mare adriatico e la questione balcanica«, a neki Yamo izdao isto tamo knjižicu pod naslovom »La Rivincita di Lissa«, koje su austrijske vlasti plijenile ako su uspjele prijeći granicu.45 A bilo je zaista takvih slučajeva.

Početkom 1912. god. je u Austro-Ugarskoj bilo zabranjeno raspačavanje, odnosno bila je

objavljena zapljena knjižice »La guerra d' Europa«, koju je tobože napisao talijanski viceadmiral Enrico Gualtiero, tiskana u Sieni; tu je opisan zamišljeni rat između Italije i Monarhije, a uzgred su isticane iredentističke težnje ove prve,46 što je smetalo, dakako, savezničku joj Carevinu. Tada je u zadarskim knjižarama plijenjena brošura »Il tricolore d'Italia«, Riccarda Pierantonija, tiskana u Firenci, u kojoj je bilo mnogo iredentističkih primisli, te knjižica »La guerra inevitabile — L'evoluzione politica dei prossimi 50 anni« Umberta Angeli, tiskane u Rimu iste godine.47 Potraga za tim i drugim knjižicama je potrajala sve do konca te godine. Pored netom spomenutih bile su na indeksu još: »Il Piemonte nel Risorgimento italiano« nekog L. Gramegna i »Le Alpi nostre e il Veneto Montaro« Giuseppe Cesar Alba (Bergamo 1901), te »Pagine azzurre«, napisane od Luigia Giusta Paleno.48 Sličnu sudbinu su doživljavale brošure »Il Mille« alessandra Sacharija, »La vita di Camillo Cavour« od E. Albericija, »Garibaldi« Angiola Silvia Navarro, gdje su se provlačile »iredentističke ili za državu pogibeljne težnje«, kako su to ponavljale austrijske vlasti.

U Zadru je pak 1910. izašla anonimno brošura »Per l'italianità in Dalmazia«, gdje se pored ostalog kaže da je Austro-Ugarska, plašeći se panslavizma, ovamo favorizirala talijanstvo.49 Kako piše autor povijesti Monarhije, s talijanskog stajališta, nastojanja Austro-Ugarske na istoku su se sukobljavala s talijanskim iredentizmom; ne samo to, ovaj dapače tvrdi kako Slaveni u Istri i Dalmaciji žele i nastoje podvrgnuti tamošnje Talijane, koji se tome energično opiru.50 Ovdje je moguće najbolje sagledati pravi stav službene Italije prema »nespašenim pokrajinama«.

Poznato je da su mnoge talijanske novine isticale i zagovarale iredentističke ideje. Kako nije moguće, ni teoretski, svu tu pisaniju notirati odnosno konzultirati, to ćemo ovdje donijeti samo nekoliko takvih primjera. Tako je u devetom desetljeću prošlog stoljeća po Dalmaciji širen list »La voce degli operai italiani e dalmati« koji je izlazio u Ankonu. Premda je to bila novina koja je trebala zastupati interese radničke klase, što je bilo u njenom programu, tamo se pisalo o problemima talijanstva; to je bilo od dalmatinske vlade okarakterizirano kao protuaustrijanstvo, pa je novini bio odmah uskraćen poštanski debit.51 Austrijska policija i vlast su budno pazili da u pokrajinu ne uđu slične, inkrimirane novine, ali je svejedno bilo takvih slučajeva. No, najgora je situacija bila pred sam prvi svjetski rat. Tada su, naime, mnoge talijanske novine i časopisi otvoreno i iredentistički pisale o položaju Talijana u Austriji, pa su austrijske vlasti u Dalmaciji iste cenzurirale ili pak plijenile ako su ušle unutar njenih granica.52 To su bile najvećim dijelom »Corriere della sera« i »Il Crepuscolo«, iz Milana, »La Voce della Patria« i »Pro Venezia Giulia« koje su izlazile u Mlecima. Njihovo pisanje je odisalo odviše iredentistički, pa im je bio gotovo stalno uskraćivan poštanski

debit. Početkom 1912. je bilo zabranjeno unošenje časopisa »La Voce« koji je izlazio u Firenci, te isto tako »La grande Italia«, »L' Aurora«, »Dal Alpi al mare« i drugih, koji su gajili čisto iredentistički sadržaj.⁵³ Dapače, početkom 1913. se to dogodilo i s milanskim »Avanti«. Takva hajka nije prestajala, nego se s vremenom još pojačala, što je svoju kulminaciju,⁵⁴ naravno, dostiglo upravo za vrijeme prvog svjetskog rata, kada je Italija zaratila protiv Austro-Ugarske. Tada su zapljene bile svakodnevna pojava.

III

Naravno, talijanašima i iredentistima u Dalmaciji suprotstavljali su se u prvom redu narodnjaci, što su oni činili isključivo preko svojih glasila — **Narodnog lista, Crvene Hrvatske** i drugih. Ipak, najuporniji je bio »**Narodni list**, ali ovdje nije moguće navesti sve ono što je on u tom smislu napisao. Spomenut ćemo jedino da je još 1879. god. u listu izašla pjesma »Ostacima »Italije iredente« i pristašama »Avvenire«⁵⁵ da je 1882. u dva navrata pisano o »nespašenima« u Dalmaciji i iredentistima⁵⁶ i slično. Ne samo to, što je **Narodni list** odbijao svaku pretenziju domaće i talijanske iredente na Dalmaciju, nego je isto tako odlučno napadao iredentizam onih koji su to nastojali zaodjenuti u nekakvo znanstveno ruho, kao što je bio slučaj s »Nuova antologija«;⁵⁷ Nadalje, prigodom proslave 25-obljetnice viške bitke u Metkoviću je na jednom natpisu, među ostalim, bilo napisano: »... dušmane Talijance strašno potukosmo, onda sada vazda neprijateljima našim na kopnu na moru — grob«,⁵⁸ što je svakako bilo djelo narodnjaka.

Kako rekosmo, i kasnije su ovi bili na braniku Dalmacije kada je ona bila svojatana od strane iredentista, ali sve to nije moguće zabilježiti. To napose vrijedi za razdoblje prvog svjetskog rata, kada su iredentisti svim silama nastojali dokazati povijesno pravo Italije na Dalmaciju, što je s druge strane argumentirano pobijano.

BILJESKE:

¹ Stijepo Obad, Dalmacija u zahtjevima talijanskih iredentista 1860. godine, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XXII, Kotor 1974, 94.

² Josip Beroš, Pretenzije Italije na Istru i Dalmaciju 60-tih godina prošlog stoljeća, Riječka revija, 1962, br. 5—6, 24.

³ St. Obad, n. d. 94, 99—102; J. Beroš, n. d. 21—24.

⁴ Šime Peričić, Namjere Talijana glede Dalmacije i austrijske protumjere 1866. godine, Pomorski zbornik, knj. 4, Zagreb 1966, 502—505; isti, Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918—1923. godine, Radovi IJAZU u Zadru, sv. 20, Zadar 1973, 10.

⁵ Gazzetta ufficiale, br. 84 od 28. III 1874.

⁶ Historijski arhiv u Zadru (=HAZd), Prezidijski spisi Namjesništva, 1874, kat. XIV/1, br. 426.

⁷ Il Dalmata, br. 63 od 11. VIII 1877.

⁸ L' Avvenire, br. 39 od 5. IV 1880.

⁹ Narod, br. 61 od 12. VIII 1887.

¹⁰ Il Dalmata, br. 26 od 30. III 1887.

¹¹ La Difesa, br. 54 od 6. VII 1885; br. 40 i 73 od 23. V i 15. IX 1887.

¹² La Difesa, br. 67 od 21. VIII 1885.

¹³ Narodni list, br. 73, 1887.

¹⁴ Il Risorgimento, br. 59 od 25. XI 1900.

¹⁵ Isto, br. 35, 44 i 46 od 11. VI, 12. i 26. VIII 1909; br. 108 od 24. XI 1910.

¹⁶ HAZd, Prezidijski spisi Namjesništva, 1909, svež. 666, br. 16, 63.

¹⁷ Il Risorgimento, br. 142 i 158 od 19. VIII i 21. XII 1911; HAZd, Prezidijski spisi, 1912, svež. 676, br. 164/1.

¹⁸ Narod, br. 50 od 4. VII 1893; Il Dalmata, br. 53 od 5. VII 1893.

¹⁹ Narod, br. 16 od 3. III 1893; HAZd, Prezidijski spisi, svež. 620, IX/2, br. 1796, 2730.— Na Lloydovom parobrodu »Almissa«, ukotvljenom u Zadru, došlo je na Novu godinu 1908. do političkih demonstracija, kojom prilikom su talijanofili uzvikivali: »Živjela Italija, živio talijanski Zadar, živio Garibaldi, živio talijanski kralj« i slično (HAZd, Prezidijski spisi, svež. 664, XI/2, 1908, br. 42, 1651, 1829).

²⁰ Rassegna politica, br. 21 od 1. IX 1890; Prezidijski spisi, sv. 614, 1891, XI/2).

²¹ HAZd, Prezidijski spisi, isto, br. 467, 2622, 2679.

²² HAZd, Prezidijski spisi, svež. 618, 1892, br. 1235.

²³ Isto, br. 2691, 2358; Narod, br. 61 od 9. VIII 1892.

²⁴ HAZd, Prezidijski spisi, svež. 620, 1893, IX/2, br. 2024, 3698.

²⁵ HAZd, Prezidijski spisi, svež. 672, br. 1342; Il Dalmata, br. 73 od 13 IX 1911.

²⁶ HAZd, Prezidijski spisi, svež. 676, br. 1300/3.

²⁷ Narodni list, br. 14 od 18. II 1888; G. Sabalič, Pro Patria, Zadar 1888.

²⁸ Per l' italianità in Dalmazia, Zadar 1910, 95.

²⁹ HAZd, Prezidijski spisi, svež. 614, IX/2, br. 5006; svež. 620, XI/2, br. 1968.

³⁰ HAZd, Prezidijski spisi, svež. 620, IX/2, br. 2320.

³¹ La Rivista Dalmatica, XVIII, Zadar 1937, sv. 2, str. 21.

³² HAZd, Prezidijski spisi, svež. 672, br. 1876.

³³ Il Dalmata, br. 37 od 8. V 1912.

³⁴ HAZd, Prezidijski spisi, svež. 667, br. 544.— Mada se radilo o fanatičnim talijanašima, ipak su traženju gradnje Legine škole dali otpor tamošnji Hrvati.

³⁵ HAZd, Prezidijski spisi, svež. 668, br. 407.

³⁶ Isto, svež. 676, br. 804/1; svež. 668, br. 18.

³⁷ Isto, svež. 668, br. 454/6.

³⁸ Isto, svež. 672, 1912, br. 1100.

³⁹ Isto, br. 1182.

⁴⁰ Isto, svež. 668, br. 2202.

⁴¹ Isto, 1910, br. 177.

⁴² Isto, br. 4683.

⁴³ Isto, br. 177, 178.

⁴⁴ Isto, svež. 672, br. 31/50; svež. 679, br. 726.

⁴⁵ Isto, svež. 679, br. 293/1.

⁴⁶ Isto, svež. 676, br. 445/4, 1552.

⁴⁷ Isto, br. 1714.

⁴⁸ Per l'italianità in Dalmazia, str. 48—49.

⁴⁹ Arnoldo Carrera, Stoa dell' Austria, Milano 1885, 57.

⁵⁰ HAZd, Prezidijski spisi, 1885, IX/2, br. 853/pr.

⁵¹ HAZd, Prezidijski spisi, svež. 672, br. 962/2, 1323; svež. 679, br. 3237; Riservati, svež. 575, br. 1001.

⁵² HAZd, Prezidijski spisi, svež. 676, br. 665, 804, 1215/1; svež. 668, br. 1740; svež. 679, br. 211, 703.— Bilo je i novina koje su tiskane izvan Italije, ali ipak prožete talijansko-iredentističkim duhom — La Patria italiana (Buenos Aires), L' Ecco d'Italia (New York), pa su također bili zabranjivani (HAZd, Prezidijski spisi, 1882, IY/2, br. 1006, 1722, 1740).

⁵³ HAZd, Prezidijski spisi, svež. 682, br. 7/pr, 2339/pr.

⁵⁴ Narodni list, 1879, br. 44.

⁵⁵ Isto, 1882, br. 56 i 61.

⁵⁶ Isto, 1887, br. 11; 1890, br. 96.

⁵⁷ Crvena Hrvatska, 1891, br. 26.